

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ПЕРЕЖИВАННЯ ТЕПЕРІШНЬОГО

Олексій ПОЛУНІН

Copyright © 2007

1. АКТУАЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ СУБ'ЕКТИВНОГО ТЕПЕРІШНЬОГО

Теперішнє у його безпосередній даності здається нам само собою зрозумілим. Через цю вдавану безпосередність зрозумілості людина фактично уникає питання: що є теперішнє? Людина настільки звикла мислити і діяти в теперішньому, що навіть не може уявити свої дії, думки і відчуття поза його межами. Однак лишень для постановки питання: а чи взагалі можливо вийти за межі теперішнього?, треба мати відповідь на питання: що ж таке теперішнє? Зауважимо, що проблема суб'єктивного теперішнього досліджувалася багатьма фахівцями як у межах психології, так і поза її межами. Такі відомі дослідники, як В. Джеймс, В. Штерн, П. Фресс, Дж.А. Мішон, Р. Блок (W. James, 1909, W. Stern, 1935, P. Fraisse, 1985, J.A. Michon, 1978, R. Block, 1979, Б. Цуканов, 2000) та інші присвятили свої роботи темі теперішнього. Вони намагалися головним чином розкрити: а) сутність теперішнього і б) дати відповідь на питання про його тривалість. При цьому інколи питання ставилось у зворотній послідовності, тобто спочатку намагалися визначити його тривалість, а вже потім, спираючись на процедуру її визначення, обґрунтовували саме теперішнє. Але й донині не вироблена однозначна позиція у розв'язанні цієї проблеми, не запропоновані валідні методи побудови експериментів. Саме про таке становище свідчать якісно різні відповіді різних науковців на однакові питання щодо суб'єктивного теперішнього.

Ключові слова: психологічний час, суб'єктивне теперішнє, потік свідомості, транзитивний елемент свідомості, субстантивний елемент свідомості.

2. АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМИ, ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЕКТИВНОГО ТЕПЕРІШНЬОГО

У психології сприйняття часу існують різні підходи до дослідження суб'єктивного теперішнього. У психофізиці для вимірювання тривалості теперішнього обстежуваному ставлять завдання порівнювати пари різних стимулів, наприклад, гучності звукових сигналів. При цьому змінюють часову відстань між стимулами. Коли вже не можна порівняти два стимули, вважається, що вони не належать до одного теперішнього. Часова відстань між такими стимулами інтерпретується як межа суб'єктивного теперішнього. Інакше кажучи, межі теперішнього визначаються не безпосередньо переживанням часу, а здатністю обстежуваного порівнювати певні характеристики стимулів.

Відомий французький дослідник сприйняття часу П. Фресс (1985, с. 89) під теперішнім розумів безпосередньо сприйняте. Теперішнє для нього лежить у межах персистенції сприйнятих стимулів, і його тривалість визначається організацією зазначених стимулів. З експериментальних досліджень П. Фресс дійшов висновку, що тривалість теперішнього не перевищує 5 секунд. З іншого боку, переживання теперішнього не потребує будь-яких специфічних стимулів. Звичайно, стимули впливають на переживання часу, але безпосередньо сприйняте ще не є самим переживанням часу.

Інший відомий дослідник сприйняття часу, Е. Пьоппель (E. Röppel, 1985, 1995), поставив цілу низку експериментів для вивчення суб'єктивного теперішнього. Він дослідив часову структуру поведінки, часову побудову мови і поезій. При цьому він завжди приходив до

однакового результату – поведінка є структурованою у часі. Патерни поведінки змінюються кожні 3 секунди, і цей інтервал, за Пьоппелем, інтерпретується як суб'єктивне теперішнє. Інші автори (Sommer, 1968) вважають, що суб'єктивне теперішнє визначається часовим ресурсом робочої пам'яті.

Зазначені підходи до вивчення суб'єктивного теперішнього полягають у тому, що та чи інша змінна, що варіюється в експерименті (порівнюваність стимулів, відтворюваність певної організації стимулів або часового патерну поведінки), приймається як параметр для визначення часових меж суб'єктивного теперішнього. Але у цих експериментах залишається поза увагою саме переживання теперішнього, релевантний внутрішній досвід обстежуваного. У жодному із зазначених досліджень не було поставлено питання про відповідність отриманих результатів безпосередньому досвіду конкретної людини. Чи вважає сам обстежуваний винайдені дослідниками межі його теперішнього такими? Більше того, у згаданих дослідженнях було практично проігноровано такі невід'ємні риси переживання часу, як суб'єктивність і спонтанність. Це вказує на недолік використаного в них методу і пояснює відсутність донині узгодженої позиції щодо визначення суб'єктивного теперішнього. Саме у питанні: в який спосіб і “де” буде шукатись межа суб'єктивного теперішнього?, і полягає відмінність від попередніх пропонованих нами дослідження.

За нашим методом обстежуваний сам спостерігає власне актуальне переживання часу. Він розпізнає у власному досвіді межі теперішнього, усвідомлює їх наявність і відкриває свій досвід для аналізу дослідника. При такому методі, на відміну від досліджень, наприклад, Фресса, не має потреби в зовнішніх стимулах. Відбувається практично занурення у часовий досвід обстежуваного. З потоку цього досвіду стають зрозумілими характеристики переживання теперішнього і його структура. Для цього нами був розроблений спеціальний метод “Послідовного відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього” (vgl. O. Polunin & O. Vitouch, 1998). Як казав Гуссерль¹ “ми звертаємося до світу, що існує раніше за всіх

наук і незалежно від їхніх теоретичних інтенцій, ми йдемо у світ, що існує поза теоретичними поглядами, у світ актуального життя”. У цьому сенсі в побудові методу дослідження ми виходимо з того, що обстежуваний здатний сам сприйняти межі свого теперішнього. Слід лише зробити це можливим за рамкових умов експерименту і забезпечити коректне протоколювання суб'єктивного досвіду обстежуваного. Повертаючись до питання: “де потрібно шукати межі суб'єктивного теперішнього?”, ми знаходимо відповідь: *у потоці суб'єктивного досвіду особи*. Питання, “як шукати?”, знаходить свою відповідь у створенні певної форми інтроспекції та у вивченні структури потоку свідомості.

3. ПІЛОТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зважаючи на висвітлену проблему відсутності адекватного визначення теперішнього й на окреслений шлях її можливого розв'язання, було висунуто наступну **гіпотезу**: в потоці свідомості існує певний досвід, який сприймається обстежуваним як межа суб'єктивного теперішнього. Для перевірки цієї гіпотези нами проведено пілотне дослідження, яке мало на меті знайти відповіді на наступні запитання: яким чином представлено теперішнє у внутрішньому досвіді?, як і завдяки чому одне теперішнє відмежовується від наступного?, що являє собою межа теперішнього?

3.1. Метод. Головним інструментом стало послідовне відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього², що поєднувалося з інтроспективним структурованим інтерв'ю. У цілому дослідження організувалося за наступною схемою: інструктування обстежуваного – відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього – інтроспективне інтерв'ю. Спочатку обстежуваний отримував інструкцію стосовно процедури відмірювання теперішнього. За нею він виконував послідовне відмірювання його тривалості. Тобто натискував кожного разу відповідну кнопку тоді, коли у потоці його свідомості набувало актуальності переживання межі теперішнього. При цьому йому не надавалися ніякі критерії фіксації такої межі. Його власний внутрішній досвід фактично і був для

¹ E. Husserl, *Husserliana, Gesamte Werke, Band IX, Phänomenologische Psychologie*, – Den Haag, Martinus Nijhoff, 1962, S. 56, Zeilen 5-10. “wir gehen ... auf die vor allen Wissenschaften und ihren theoretischen Intentionen liegende Welt als Welt vortheoretischer Anschauung, ja als Welt des aktuellen Lebens ...”.

² Vgl. Polunin, 1994; O. Polunin, O. Vitouch, 1998.

нього єдиним джерелом і критерієм. Після цього обстежуваний відповідав на питання, які стосувалися його власного досвіду переживання теперішнього під час відмірювання. Він розповідав про те, що саме спонукало його у певні моменти натискати на кнопку, і чи усвідомлював критерій, за яким він це робив. Також він схематично зображував структуру власного досвіду протягом 2–3 відрізків теперішнього.

Обстежуваними були запрошені експерти, німецькомовні психологи (4 професори, 2 доктори і 4 дипломованих психологи). Крім цього, було досліджено 12 німецькомовних студентів віком від 20 до 25 років.

3.2. Результати. Результати інтроспективного аналізу вказують на те, що теперішнє являє собою певну цілісність у потоці свідомості. Повідомлення експертів, а також обстежуваних-студентів показують, що це може бути *цілісний візуальний гештальт*, певна *послідовність думок*, які пов'язує одна тема, або достатньо *гомогенне тілесне відчуття*. Закінчення такої цілісної одиниці досвіду сприймається як закінчення теперішнього. Після закінчення такого цілісного блоку кожний з експертів мав специфічний внутрішній досвід, котрий він щоразу (за його появи у потоці свідомості) впізнавав та інтерпретував як межу теперішнього. Поява цього переживання під час перебігу свідомості не є передбачуваною і сприймається як завершення актуального теперішнього й водночас як початок наступного теперішнього. Саме ця відмінність переживання на межі теперішнього від досвіду, котрий відповідає змісту самого теперішнього, вказала на наявність як мінімум двох різних типів переживання, які, поєднуючись, утворюють *суб'єктивне теперішнє*. Згідно з описом експертів та обстежуваних переживання на межі теперішнього спонукає до *саморефлексії*, яка відбувається практично миттєво й автоматично. Досвід, котрий виникає на межі теперішнього, схожий за характеристиками на транзитивне переживання в розумінні феноменологічної психології.

Отже, суб'єктивне теперішнє є цілісним елементом внутрішнього досвіду, який, імовірно, утворюється з переживань двох типів, а саме субстантивного і транзитивного.

4. ДРУГИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ*

Результати пілотного дослідження спонукають до їх уточнення і перевірки в другому експерименті. Відповідно до попередніх результатів щодо побудови теперішнього з двох типів переживань, у цьому експерименті була перевірена наступна **гіпотеза**. Суб'єктивне теперішнє як цілісний елемент внутрішнього досвіду створюється на переживаннях двох типів (тип А і тип Б). При цьому переживання типу А є субстантивним переживанням, яке відображає зміст теперішнього, а переживання типу Б – транзитивним, тобто тим, котре утворює межу теперішнього і розділяє одне теперішнє від іншого. При цьому поняття субстантивного і транзитивного переживань треба розуміти у концептуальному форматі феноменологічної психології.

Ще В. Джеймс (1890) розрізняв у потоці свідомості субстантивні і транзитивні елементи (*substantive and transitive parts*). Ліншотен (1961) детально описує ці елементи, порівнюючи їх один з одним. Наведений Ліншотеном (1961, с. 112–113) перелік рис-протилежностей, які повинні описувати транзитивні та субстантивні елементи потоку свідомості, покладений нами в основу *шкали вивчення характеристик елементів переживання*, що утворюють суб'єктивне теперішнє. Шкала названа нами транзитивно-субстантивно-порівняльною (ТСПШ), являє собою парний перелік тринадцяти полярних рис. Кожному з полюсів відповідає оцінка "+5" або "-5", "0" вказує на невизначеність щодо приналежності переживання до того чи іншого виду. Пропонована шкала, у поєднанні з попередньо розробленим структурним інтроспективним опитуванням, є покращеною версією застосованого методу і, що головне, у цьому разі експериментальні результати набувають більш формалізованого вигляду, придатного не тільки для якісного, а й для кількісного аналізу.

4.1. Організація експерименту. Вона цілком аналогічна побудові першого дослідження: інструктаж обстежуваного – відмірювання тривалості суб'єктивного теперішнього – структуроване інтроспективне опитування – оцінювання переживань типу А і Б за ТСП-шкалою. До інтроспективного опитування було

* Другий експеримент було поставлено за участю російськомовних обстежуваних у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

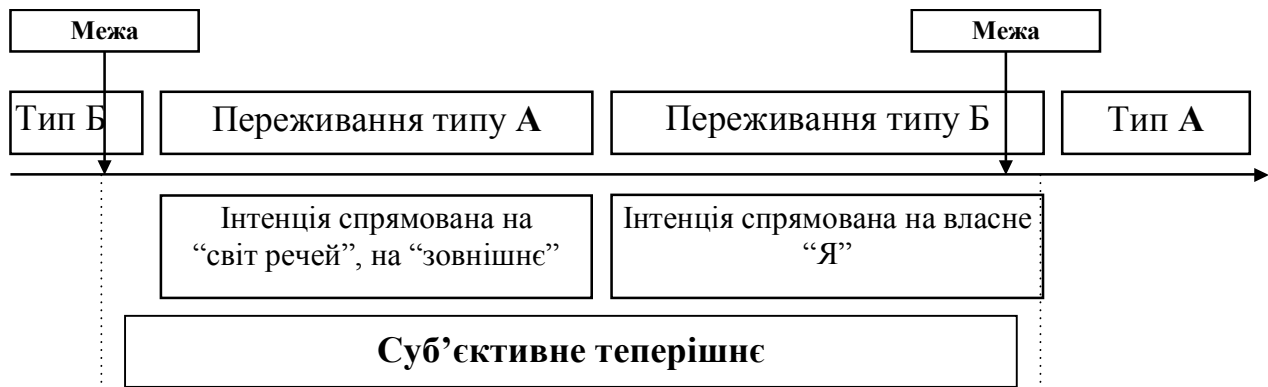

Рис 1.
Структура суб'єктивного теперішнього

додано ще питання про те, наскільки помітним є перехід від переживання типу А до типу Б і навпаки? Це питання мало на меті висвітлити особливості досвіду при переході у потоці свідомості від переживання типу А до переживання типу Б і при переході від Б до А.

Під час експерименту обстежувані сиділи у кріслі із закритими очима. Ними були 33 студенти й аспіранти (26 жіночої статі і 7 чоловічої) віком від 18 до 31 року. Отож середній вік обстежуваних – 21 рік. Експеримент проводився російською мовою.

4.2. Результати. Вони вказують на те, що суб'єктивне теперішнє являє собою цілісний елемент людського досвіду. Межа актуального теперішнього переживається обстежуваними тоді, коли змінюється актуальне тілесне відчуття, коли завершується потік думок, котрі належать до певної теми, або коли змінюється візуальний образ. У цьому смисловому контексті можна говорити про відтворення результатів пілотного дослідження. Структура теперішнього при цьому є такою. Зміст теперішнього охоплюється переживанням типу А, а межі теперішнього організуються переживанням типу Б (рис. 1).

За гіпотезою переживання типу А і Б повинні чітко відрізнятися у потоці досвіду. При цьому переживання типу А має відповідати характеристикам субстантивного елемента, а переживання типу Б – транзитивного елемента потоку свідомості. Оцінки, отримані переживаннями обох типів, подані у *табл.*

Статистичний аналіз здобутих кількісних даних показав, що за більшістю підшкал, а саме за підшкалами 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, переживання типу А відповідає характеристи-

кам субстантивного елемента потоку свідомості. Середні величини для зазначених характеристик є більшими за 0 і розташовані у тій половині шкали, що відповідає субстантивному переживанню. Підшкали 8 і 12, після перевірки в додаткових експериментах, мають бути скоригованими або взагалі відкинуті. Для підшкали 11 достатньо змінити інтерпретацію полюсів. Очевидно, що за цією шкалою субстантивне і транзитивне переживання потоку свідомості отримують протилежні оцінки, що суперечить уявленням Е. Гуссерля та Ліншотена.

Переживання типу Б відповідає характеристикам транзитивного елемента потоку свідомості за підшкалами 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13. Інверсні результати для підшкали 11 вказують на потребу зворотньої інтерпретації її полюсів. Навіть якщо за деякими підшкалами однозначна інтерпретація переживання типу А як субстантивного і переживання типу Б як транзитивного має вигляд недостатньо обґрунтованої, то все ж треба зважити на те, що подібне формалізоване експериментальне дослідження субстантивного й особливо транзитивного елементів потоку свідомості донині, відповідно до зробленого огляду публікацій, не робилося. Їхні характеристики описуються в феноменологічній психології без експериментальної перевірки. А про те, наскільки важко знайти експериментальний підхід до вивчення транзитивного переживання, переконливо висловився Е. Гуссерль³: “Транзитивні елементи важко піддаються аналізу. При інтроспекції вони або перетворюються на субстантивні елементи, або зникають, як зникають сніжинки на теплій долоні спостерігача.” У нашому випадку вдалося експериментально

³ E.Husserl (PP, 236): “Es ist schwierig, die “transitive parts” analytisch zu fassen. Sie verwandeln sich introspektiv entweder in “substantive parts”, oder sie zerrinnen dem (Selbst-) Beobachter wie Schneeflocken in der warmen Hand”.

Таблиця

Оцінки переживань типу А і Б за порівняльною шкалою для транзитивних і субстантивних елементів (використано російськомовний варіант шкали; значущість розбіжностей між переживаннями А і Б розраховувалась за непараметричним тестом Вілкоксона, SPSS Base 8.0)

№ п/п	Пункти шкали	Переживання А,	Переживання В,	Значущість розбіжності між А та Б, р
	-5 ..... 0 ..... +5	середнє ± σ	середнє ± σ	
	транзитив			
	Назва полюсів шкали			
1	Походить від почуття – походить від мислення	1,348 ± 2,69	-2,26 ± 2,73	< 0,001
2	Те, що не вербалізується – те, що вербалізується	3,1 ± 1,43	-1,748 ± 3,02	< 0,001
3	Розпливчате – точне	0,75 ± 2,77	-1,53 ± 2,99	0,016
4	Зумовлене подією внутрішнього світу – зумовлене подією зовнішнього світу	0,585 ± 3,19	-3,27 ± 2,03	< 0,001
5	Цілісне як таке – вирізняються складові	1,559 ± 3,1	-3,362 ± 1,71	< 0,001
6	Інтуїтивне – дискурсивне	1,27 ± 2,78	-2,303 ± 2,88	< 0,001
7	Чуттєве – раціональне	0,103 ± 3,06	-2,218 ± 2,82	0,01
8	Концентроване – розмите	-0,494 ± 2,97	-0,457 ± 3,37	0,968
9	Переживання завжди подібне до самого себе - переживання завжди різне	2,044 ± 2,96	-1,5 ± 2,80	< 0,001
10	Переживання спрямоване на внутрішнє – переживання спрямоване на щось зовнішнє	0,17 ± 3,15	-2,564 ± 2,8	0,001
11	Однотонне – різноманітне	2,579 ± 2,48	-1,8 ± 2,94	< 0,001
12	Статичне – динамічне	3,4 ± 1,81	0,571 ± 3,61	< 0,001
13	Існує тільки як переживання в мені самому – існує або можна уявити як об'єкт зовнішнього світу	-0,186 ± 3,29	-2,713 ± 2,71	0,007

зафіксувати наявність транзитивних елементів завдяки особливості застосованого методу. При послідовному відмірюванні тривалості суб'єктивного теперішнього транзитивне переживання з'являється щоразу на межі теперішнього. Обстежуваний багаторазово отримує змогу спостерігати за ним у власному потоці свідомості. Саме завдяки цій багаторазовій з'яві "сніжинки на його долоні" вдається роздивитися та описати її характеристики за ТСП-шкалою.

Після того, як переживання А і Б були ідентифікаційно розмежовані за їхніми властивостями на субстантивне і транзитивне, постає питання про доведення їхньої якісної розбіжності у потоці свідомості. Статистичний аналіз результатів підтверджує значущу розбіжності у характеристиках А і Б переживань за наступними підшкалами: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13 (див. **табл.**, колонку "значущість

розбіжності"). Це підтверджують як звіти німецькомовних експертів з пілотного дослідження, так і звіти обстежуваних щодо сприйняття ними якісної відмінності між переживанням на межі теперішнього і тим, що має місце протягом теперішнього. Таким чином, отримані результати аргументують висунуту гіпотезу: суб'єктивне теперішнє утворюється з переживань двох типів – транзитивного і субстантивного елементів потоку свідомості (див. **рис. 1**).

Відповіді обстежуваних на питання, який з двох переходів від елемента А до елемента Б чи перехід від Б до А вони легше помічають?, вказують на те, що перший перехід помічається й усвідомлюється більшістю з них. Іншими словами, обстежуваний помічає, як наближається і з'являється межа теперішнього. З іншого боку, перехід від транзитивного елемента потоку свідомості до субстантивного

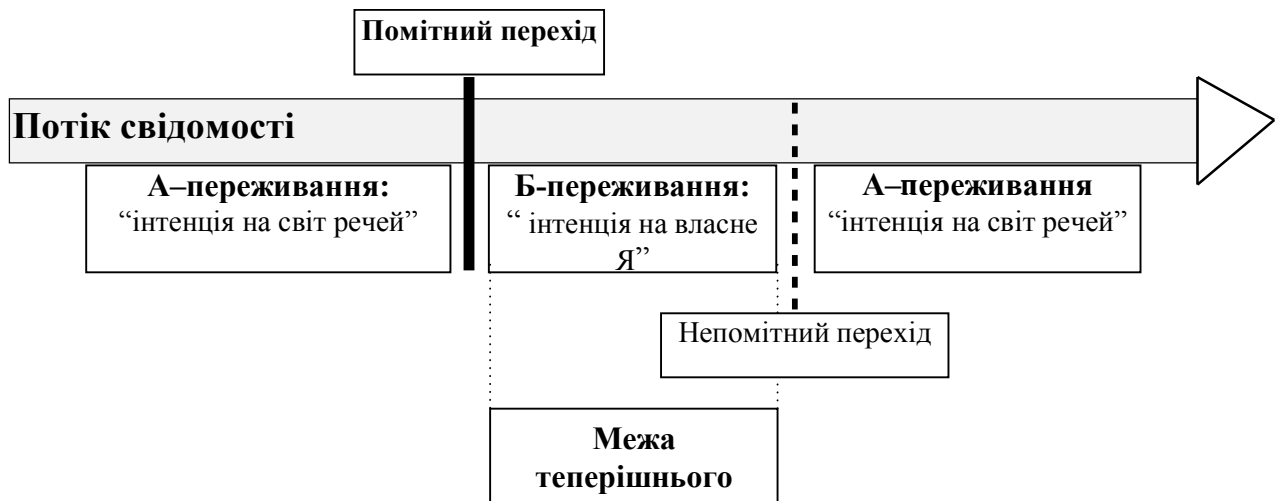

Рис. 2.

Помітний перехід від субстантивного до транзитивного переживання (А-Б перехід) і непомітний перехід від транзитивного до субстантивного переживання (Б-А перехід)

є майже непомітним, що, власне, і мало б спостерігатися відповідно до властивостей транзитивного і субстантивного елементів потоку свідомості. Обстежувані майже не помічають, як зникає переживання межі теперішнього, як їх інтенція переспрямовується на “світ речей”, як вони повертаються до власних спогадів, фантазій і планів. Цей феномен подано на *рис. 2*. Переходи А-Б і Б-А є нееквівалентними, але поки що цьому не може бути дане чітке пояснення, окрім того, як через різну якісну вагомість транзитивного і субстантивного переживань.

5. ВИСНОВКИ

1. Суб’єктивне теперішнє – це цілісний гештальт у потоці свідомості, котрий утворюється з переживань двох типів – субстантивного і транзитивного. Перше відображає зміст, який несе у собі теперішнє, а друге формує межі теперішнього.

2. Поява транзитивного переживання у потоці свідомості є невід’ємною умовою для завершення актуального теперішнього і початку наступного. Таким чином суб’єктивне теперішнє – це той відрізок потоку свідомості, який лежить між двома транзитивними переживаннями, котрі слідують одне за одним і свідомо сприймаються людиною.

3. Визначення суб’єктивного теперішнього уможливорює відповідь на запитання про тривалість теперішнього. Межі останнього визначаються появою у потоці свідомості транзитив-

ного переживання, ним же задається і його фізична тривалість. Вона не є постійною фізичною величиною, як це вважав, наприклад, Е. Пьоппель (1985).

4. Теперішнє – це динамічний відбиток чи сегмент живого досвіду з потоку свідомості. Тривалість суб’єктивного теперішнього має власну динаміку і свої закономірності, вона може змінюватись у достатньо широкому діапазоні – від 0,5 сек до 140. Важливим при цьому є збереження цілісності теперішнього незалежно від його тривалості.

1. *Fraisse P.* Psychologie der Zeit: Konditionierung, Wahrnehmung, Kontrolle, Zeitschätzung, Zeitbegriff, München; Basel: E.Reinhard, 1985.

2. *Husserl E.* Husserliana, Gesamte Werke, Band IX, Phänomenologische Psychologie, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1962.

3. *Husserl E.* Husserliana, Gesamte Werke, Band X, Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893-1917), Den Haag, Martinus Nijhoff, 1962.

4. *James, W.* The principles of psychology. 2 Vols. London, 1890.

5. *Linschoten J.* Auf dem Wege zu einer phänomenologischen Psychologie. Die Psychologie von William James, Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1961

6. *Pöppel E.* Grenzen des Bewusstseins. Über Wirklichkeit und Welterfahrung, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1985.

7. *Pöppel E.* Zeitliche Organisation menschlichen Erlebens, Jahrbuch 1994 der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina (Halle/Saale), LEOPOLDINA (R.3), 40 (1995), s. 313–320.

8. *Полунін А.В.* Свободное субъективное отмеривание как метод для исследования восприятия времени // Современная психология: Материалы третьих Костюковских чтений. – В 2-х томах. – Киев, 1994. – Том 1. – С. 77–79.

9. *Polunin O. & Vitouch O.* Kontinuierliche Abschätzung der subjektiven Zeit. Eine experimentelle Methode zur Untersuchung des Zeiterlebens. Poster am 41. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie in Dresden, 1998.